

Vae mihi

Egy 17. századi epigrammáról

Az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványai között található Gyarmati Bíró Miklós *Keresztenyeni felelet Monozloi Andras Vesperini Püspök, es Psoni Praepost könyve ellen* című, 1598-ban Debrecenben megjelent munkája.¹

Gyarmati vitairata több szempontból is érdekes mű, legfőképpen azonban azért, mivel ez ellen írta Pázmány Péter a maga *Kereztieni feleletét*² az időközben elhunyt Monoszlói András helyett, akinek egy kilenc évvel korábban megjelent munkájával³ szállt vitába Gyarmati. Ám a könyv kétségtelen tartalmi érdekességén túl maga az OSZK-ban őrzött példány is figyelemre méltó, mivel a kötet számos kéziratot bejegyzést tartalmaz. A belső címlapon possessor-bejegyzés olvasható: „Anno 1669. die 15. Donatus hic liber a Generoso Stephano et Johanne Beczi, Michaeli Buzinkai.” Michael Buzinkai, vagyis Buzinkai Mihály 1669-ben a sárospataki kollégium professzora volt, aki 1656-ban tért vissza peregrinációjából egykori *alma materébe*, hogy Comenius és Petrus Ramus nyomdokain haladva filozófiát, retorikát és logikát tanítson. Az iskola 17. századi talán legvirágzóbb időszaka egybeesik Buzinkai tanári működésének kezdetével. Az 1650-es években Lorántffy Zsuzsanna udvara Patakon volt, s az ő támogatása utat nyitott az újfajta pedagógiai, vallási eszméknek.⁴ Az özvegy fejedelemasszony 1660-ban bekövetkezett halála után az új földesúr az ekkor

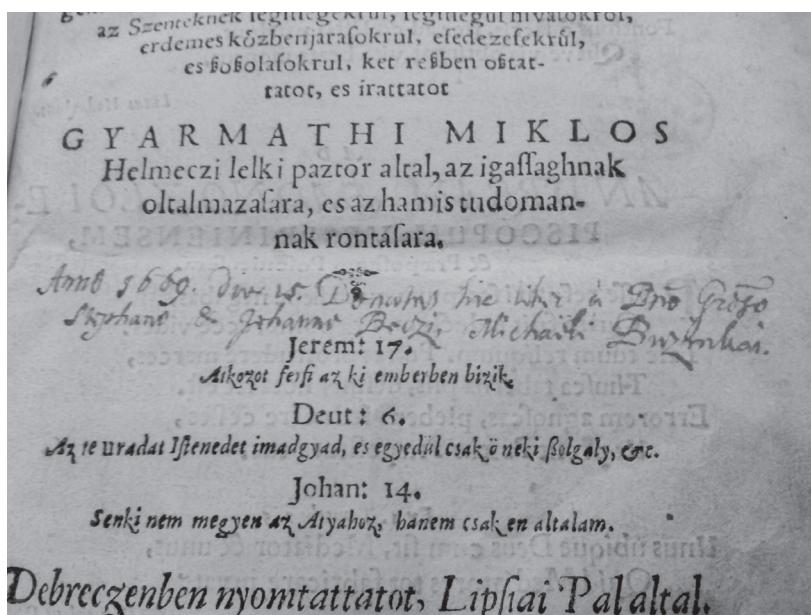
* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének docense. – A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 RMK I. 301.

2 *Kereztieni felelet a megh dücsöült szentek tiszteletirül, ertünk valo könyörghesekrül es segitseghül huiasokrul*, Iratot Pazmani Peter által az Gyarmathi Miklos helmeczi praedicatornak a bodogh emlekezetü Monoszloi Andras vesperiny püspök es posoni praepost könyve ellen irt csacsogasira, Graecii Styriae MDCVII Widmanstadivs. (RMK I. 406)

3 *De invocatione et veneratione sanctorvm. Az szenteknec hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü az kereszteneknec igaz hitben valo epületekért*. Most iratot Monosloi Andrastvl, posoni praepostul, Nagyszombatba MDLXXXIX. (RMK I. 229)

4 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 128–130.

még kiskorú I. Rákóczi Ferenc lett, aki anyjával, Báthori Zsófiával együtt viszatért a katolikus hitre és a református kollégiumtól minden támogatást megvont. Ekkor, a hatvanas évek második felében jelentek meg Patakon a jezsuiták, így a kötet éppen abban az időben jutott Buzinkai kezébe, amikor az ellenreformáció nyomása egyre erősebben szorongatta a város református értelmiségét. Magát Buzinkait is zaklatták: ki kellett költöznie abból a házból, amelyet még a század elején hagyott valaki a református gyülekezetre.⁵ E körülményeket számba véve talán nem véletlen, hogy éppen ebben a válságos időszakban kapta ajándékba a szóban forgó kötetet, mintha csak figyelmeztetni akarták volna arra, hogy itt az ideje neki is részt vállalni a vallási polémiában. A század utolsó harmadában kiéleződtek a felekezeti viták, s a heves szócsatákat vívó, goromba hangon vitázó szerzők mellé egyre többen csatlakoztak. Közéjük tartozik az iskola tanárai közül Pósházi János,⁶ aki 1669-ben adta ki a 17. századi magyar református ortodoxia egyik utolsó nagy művét, a Pázmány Kalauzát cáfolni hivatott az *Igazság istápját*.⁷ Vele és másokkal ellentétben azonban Buzinkai Mihály inkább csupán szenvedő alanya, mintsem tevékeny formálója volt az eseményeknek. Tevélegesen, saját polemikus írással

5 PÉTER Katalin, *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995 (Ráday Gyűjtemény, 8), 188.

6 HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről I-II*, MKSz, 123(2007), 169–184, 310–343.

7 MAKKAI László, *A Kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége, Bp., 1981, 84.

nem vett részt a csatározásban,⁸ noha tudjuk, hogy például 1660-ban a Báthori Zsófia és fia rekatolizálásakor zajló szóbeli hitvitában aktív szereplő volt.⁹

Gyarmati könyvének említett példányára visszatérve megállapítható, hogy a kötetet tisztességgel végigolvasták, amit a számos aláhúzás, megjegyzés, marginália egyértelműen tanúsít. A hátsó üres oldalakon és a borítón is tollpróbák, különféle feljegyzések olvashatók. A kötetet ugyan restaurálták, de az eredeti vésetes bőrkötése, sőt még a kapcsok is máig épek maradtak. A hátsó borító feljegyzései között több évszámot találunk. Valamennyi az 1644-es és az 1646-os évre vonatkozik, csak a hónapokban mutatkozik eltérés. Az egyik bejegyzés írója például arról számol be, hogy május 9-én felette nagy hó esett a tokaji hegyekben, sőt szerte az ország számos pontján, ami jelentős károkat okozott. Mivel helyszínként a Sárospataki Kollégium van megemlítve, e följegyzések alighanem a kötet egyik korábbi, még Buzinkai előtti tulajdonosának diákkori bejegyzései, mivel ő 1648-tól volt a pataki kollégium diákja, s mivel többnyire az iskolai tananyaghoz kapcsolódóan egy-egy latin auktor szövegének vagy valamilyen bibliai helynek a rövidítése olvasható ezen az oldalon. Gyarmati munkájának utolsó lapján errata-jegyzék található, s ennek a verso-oldalára valaki tintával egy széleskörűen ismert epigrammát írt föl, ami különösen magyar fordítása miatt érdemes a figyelmünkre. A latin szentencia így hangzik:

Ve mihi nascenti, ve nato, ve morienti,
Ve mihi quod sine ve, non vivat Filius Evae.

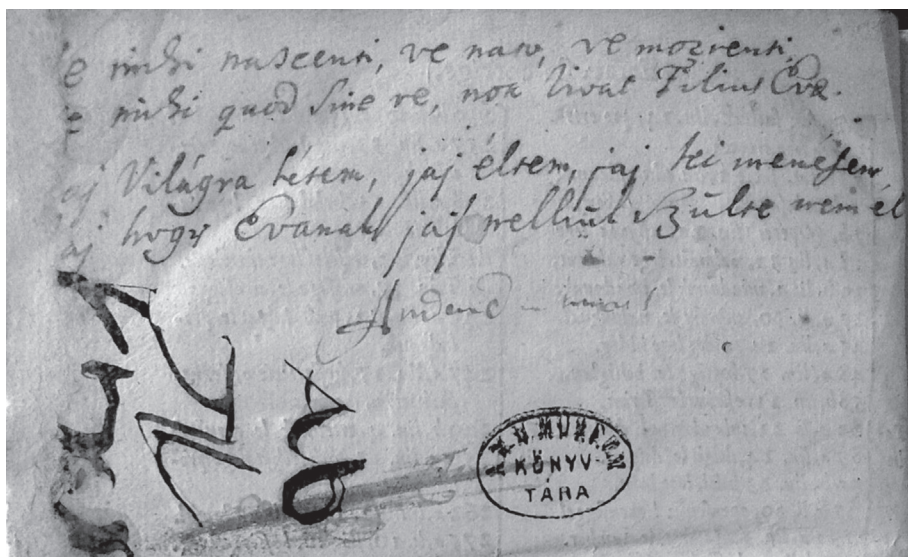
Ez alatt pedig a szöveg magyarul is le van jegyezve:

Jaj Világra létem, jaj éltem, jaj kimenésem,
Jaj hogy Evanak jaj' nélkül szülte nem él.

Mivel a possessor-bejegyzés, valamint a hátsó borítón lévő írások időpontja egyaránt 17. századi, föltételezhető, hogy ez a versfordítás is a 17. században keletkezett, vagyis jóval a klasszikus triász működése előtt – akiknek fordítói és versírói tevékenysége terjesztette el szélesebb körben a magyar nyelvű időmértékes verselést –, emiatt érthető módon fölértékelődik valamennyi korábbi próbálkozás.

8 Külön érdekesség, hogy az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványai között őrzik Buzinkai két tankönyvének (*Institutionum rhetoricarum libri duo* – RMK II. 908; *Institutiones Oratoriae ex optimis authoribus collectae* – RMK II. 937) kolligátumát, és ennek a könyvecskének a hátsó lapjára valaki fölírta Báthori Zsófia és Kis Imre valamennyi hivatalos címét latin nyelven.

9 HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...”. Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 271.

Jelen tudásunk szerint az első magyar szerző, aki sikerrel próbálkozott a klasszikus időmértékes verseléssel, Sylvester János volt. Ő 1541-ben *Újtestamentum*ának ajánlását és az evangéliumok tartalmi kivonatait foglalta disztichonokba. Bartók István mutatott rá arra, hogy Sylvester fokozatosan ismerte föl nyelvünknek azt a tulajdonságát, hogy alkalmas időmértékes versek írására.¹⁰ Bár Sylvester elsőségét egyelőre senki nem vonta kétségbe, a közötté és a Ráday Gedeon (a klasszikus triász közvetlen előfutára) munkái között eltelt nagyjából kétszáz esztendő alatt az időmértékes verseléssel magyar nyelven próbálkozó szerzők lajstroma időről időre bővül.¹¹ Sylvester után gyakorlatilag folyamatosan, a 18. század utolsó harmadáig szinte minden évtizedben találni olyan szerzőt, aki magyar nyelven próbálkozott meg a klasszikus időmértékes verseléssel. Ezek azonban csupán apró próbálkozások – függetlenül attól, hogy némelyik kiválóan sikerült –, mindenképpen szórványos kísérletek, nincs olyan széles körű elterjedése a mértékes formáknak, mint a klasszikus triász fellépte után. Ezért is nevezhető jelentősnek ez a röpke 17. századi versfordítás. Az eredeti latin szentencia széleskörűen ismert (volt), s számos példatárban fölbukkant többféle variációban. A Gyarmati könyvében lévő változat legfőbb – helyesírási – hibája, vagy inkább szövegváltozata, hogy a *vae* helyett mindössze *ve* szerepel, holott a diphtongus nemcsak a szótag hosszúságának érzékeltetése végett lenne – verstanilag – fontos, hanem a szöveg eredeti jelentésé-

10 BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Bp., 2007, 186.

11 A magyar időmértékes verselés történetének szerencsére tetemes szakirodalma van, a témához az alábbiakat forgattam a teljesség igénye nélkül: VIRÁG Benedek, *Magyar Poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, Pest, 1804; FÖLDI János, *A' versírásról*, Bp., 1962; NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Bp., 1892; SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., 1981; KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991; SZUROMI Lajos, *A magyar hexameter és a magyar disztichon*, Bp., 1997.

nek a nyilvánvalóvá tétele céljából is. Ezenkívül még egy eltérés fedezhető föl az általánosan elterjedt változattól: az általánosan használt *vivit* helyett a bejegyzésben egy coniunctivusi alak, a *vivat* áll. Ez utóbbi eltérés nem jelentős, hiszen csupán a kijelentő módú igealakot ('él') váltja föl feltételes módúval ('élne' vagy 'élhet' értelemben). A latin epigramma a középkortól kezdve igen elterjedt és népszerű volt,¹² szerzője azonban nem ismert. A magyar fordításban igyekszik a szerző visszaadni a latin legfőbb sajátosságait, elsősorban persze a jelentést, de olyan apróságokra is odafigyel, hogy az eredeti szentenciában ötször fordul elő a *jaj* jelentésű *vae* latin indulatszó, így ő is ötször illeszti bele a magyar megfelelőjét a fordítás szövegébe. A valódi nyelvi csavart azonban, amire az egész epigramma épül, nem vette észre, vagy figyelmen kívül hagyta, talán arra gondolva, hogy úgymint lefordíthatatlan. Ez a magyarra lefordíthatatlan nyelvi játék arra épül, hogy az epigramma második hexameterében az őszanya, Éva nevének latin genitivusában (*Evae*) szintén megtalálható a *vae* (*E-vae*), vagyis a *jaj* indulatszóval azonos partikula. Éva nevében tehát egyfelől eleve benne van a *jaj*, illetve arra is gondolhatunk, hogy az emberiség magából a fájdalom kifejező szóból, *e vae* született. Ha a bejegyző-fordító észrevette volna a szójátékot, akkor talán a többi öt *vae*-t is *ae*-vel írja, vagy pedig az utolsó szót is *e*-vel (*Eve*), ami nem lett volna meglepő, hiszen a szövegnek ilyen orthográfiai változata is létezik.

Az efféle nyelvi játék sem az ókorban, sem a középkorban nem volt ismeretlen, hiszen már Oidipusz nevének magyarázatára is találni hasonlóan szellemes szófejtést.¹³ Éva esetében ez arra épül, hogy egész lényének egyik legfőbb sajátossága az Istentől büntetéseként kapott szenvedés, amelynek indulatszava egyenesen a nevéből is kiolvasható.

És mit mondhatunk ezen túlmenően a magyar fordító teljesítményéről? Bár összességében jól fordítja a szöveget, azt tapasztaljuk, hogy sem formailag (az eredeti két hexametert disztichonban fordítja), sem tartalmilag (a latin sorban is hangsúlyos első személyt teljesen elhagyja) nem törekszik tökéletes hűségre. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a fordító és a szöveget a kötetbe bejegyző személye azonos. A latin szöveg az emberi élet kezdetét és végét egymásra rímelő participiumokkal (*nascenti* – *morienti*) kapcsolja össze, miközben az életút egészét az első ige participium perfectumi párjával (*nato*) fejezi ki. A magyar fordító nem törekszik a magyar nyelvtől idegen melléknévi igeneves szerkezet használatára, hanem a három fázist birtokos személyragos főnevekkel helyettesíti: *létem* – *éltem* – *kimenésem*. Akár szellemes szófordulatnak is tarthatnánk az első kettőben

12 Lásd Hans WALTHER, *Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, II/5 Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi, Göttingen, 1967, 599.

13 Oidipusz nevének értelmezésében már az ókorban kialakult az a magyarázat, amely az *oi* görögül szintén *jajt* jelentő szóból eredeztette az ember földi életének sanyarúságát jelképező tragikus sorsú király nevét. Erre vonatkozóan lásd a latin szentenciával is párhuzamba állító tanulmányt: Ernst von LASAUX, *Ueber den Sinn der Oedipussage = Verzeichniss der Vorlesungen welche an der Königlich-Bayerischen Julius-Maximilians-Universität, Würzburg, Im Sommersemester 1841*, 11.

megfigyelhető és egyébként teljes értelmet adó fonéma-inverziót ('lé' – 'él'), ha a sorvégi gerundium (*kimenés*) nem adna erőteljesebb képiséget a szövegnek. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a sort lezáró, távozást jelző szó párja a sor elején az evilágra érkezést fejezte ki, vagyis a *létem* helyett *léptem* állt. Ha elfogadjuk egy így hangzó korábbi változat meglétét, akkor a lejegyző és a fordító személyét is el kell választanunk egymástól, és a szöveg eredeti megalkotóját magasabb és invenciózusabb intellektusnak kell tartanunk, mint azt, aki a szöveget hibásan, ügyetlenül a kötetbe írta. Föltevésünk helyessége mellett szólhat, hogy a fordítás – mint láttuk – verstanilag sem szolgál, s a második sor a panaszt az emberi sors általános szintjére emeli, amikor elmarad belőle az énré való utalás. Ez a szétválasztás ugyanakkor a szöveg további javítását sem tenné teljesen indokolatlanná, hiszen az első sor kezdete jelen formájában csak bizonyos nagyvonalúsággal fogadható el helyesnek. Az egyértelmű, hogy a *jaj* indulatszót minden esetben hosszú szótagnak veszi a fordító, még akkor is, amikor a prozódia ezt nem tenné szükségessé (*jaj éltem*), s alighanem ilyen megfontolás vezette, amikor a *Világra* utolsó szótagját is hosszúként használta (ahogy az első is). Ha nem így lenne, további szövegromlást kellene föltételezni a szövegben (*Világra beléptem*), ami nem lenne teljesen indokolatlan a szöveget szervező ellentétpárra gondolva (*be-léptem* vs. *ki-menésem*), mégis mármár a divináció kategóriájába tartoznának. („Jaj Világra [be]lé[ptem], jaj éltem, jaj kimenésem, / Jaj hogy Evának jaj' nélkül szülte nem élhet.”) Ám mégis – hiába a verstanilag és fordítási szempontból tökéletesebb megoldás – a *létem* – *éltem* alakpárt kell inkább valószínűsíteniünk, mivel ismert egy 18. századi lejegyzése is ennek a versnek, ott is ezeket a szavakat használja a fordító vagy lejegyző, és még az az érdekes hasonlóság is fönnáll, hogy ugyanúgy egy könyv hátlapjaira jegyezte be valaki a latin epigrammát, majd annak magyar fordítását.¹⁴ Átfogóbb kutatás talán arra is fényt deríthetne, hogy ez az emberi sors siralomvölgy-szerű értelmezése milyen idő- és felekezeti határok közt terjedt el a 17–18. században. Mivel csonka formában már kötetekben is fölbukkan az epigramma egy-egy részlete, nem elképzelhetetlen, hogy akár a prédikációs, akár a teológiai irodalom fölhasználta és népszerűsítette. Ennek földerítése további kutatásokat igényel.

Mivel tehát egy széles körűen elterjedt keresztény gnómáról van szó, a fordítóról, s arról, miként került bejegyzésre a kérdéses kötetbe, nem mondhatunk biztosat, aminek oka, hogy Buzinkain kívül sem a korábbi possessorokról, sem a könyvet a pataki professzornak ajándékozó donátorokról nem tudunk semmi közelebbit. Mivel a többi bejegyzés azt mutatja, hogy a mű e példányát Patakon forgatták, föltételezhető, hogy míg a fordító a kollégium egyik professzora, addig bejegyzője annak valamelyik tanítványa lehetett. Bárkitől származik is tehát a fordítás, mindenképpen érdemes arra, hogy a 17. századi magyar nyelvű időmértékes verselés egyik értékes kísérleteként tartsuk számon.

14 Vö. Fáy Zoltán, *Ítélet*, Magyar Nemzet, 2006. 08. 05. http://mno.hu/migr_1834/itelet-489910 [2015. 05. 10.]